

ТВАРИННИЦТВО НЕОЛІТИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

О. П. Журавльов, Н. С. Котова

На підставі порівняння остеологічного матеріалу з відомих пам'яток простежується розвиток тваринництва неолітичного населення України.

Наукових праць, присвячених тваринництву неолітичного населення на території України обмаль. І. Г. Підоплічка визначив остеологічні матеріали з усіх відомих у 30—40-ві рр. неолітичних пам'яток, але майже не зробив висновків за цими матеріалами¹. Визначення кісток з ряду неолітичних пам'яток є у статті В. І. Бібікової², але знову без будь-яких висновків стосовно тваринництва.

Дослідженням остеологічних матеріалів з двох кримських стоянок Заміль-Коба II і Таш-Аір I присвячена стаття О. Л. Дмитрієвої³. На її думку, в господарстві мешканців цих стоянок доби неоліту переважало полювання, проте є й тваринництво, особливо свинарство. Вона зробила припущення про місцеву доместикацію свині, яке підтримав Д. О. Крайнов. Останній вважає, що крім свині в Криму відбувалася також доместикація вівці, тура й, можливо, коня⁴.

З доместикацією в Криму свині погодився і В. М. Даниленко. Він також запропонував свою схему становлення тваринництва на Україні⁵. На його думку, місцем доместикації великої рогатої худоби було степове Передкавказзя. Вона переважала в стадах неолітичного населення західного Приазов'я, про що в свою чергу свідчать остеологічні матеріали поселення I поблизу Кам'яної Могили. Дрібна рогата худоба, вважав В. М. Даниленко, потрапила до неолітичного населення України з Прикаспію. Він звертав увагу і на визначну роль тваринництва у сурського населення Надпоріжжя та, особливо, у буго-дністровських мешканців Південного Бугу. Зазначимо, що В. М. Даниленко всі знахідки коней з визначень І. Г. Підоплічка та В. І. Бібікової по неолітичних пам'ятках відніс до дикого виду коня⁶.

В. І. Цалкін, при описі остеологічних матеріалів з неолітичних пам'яток України, відзначав, що велика та дрібна рогата худоба, свиня й, можливо, кінь були відомі носіям культури лінійно-стрічкової кераміки вже в другій половині V тис. до н. е.⁷ Такий широкий набір видів свійських тварин, на його думку, може свідчити про високорозвинене тваринництво, тому воно не могло базуватися лише на місцевій основі. В. І. Цалкін вважав, що в Південно-Східній Європі дрібна рогата худоба з'явилася завдяки прийшлому населенню, яке вже мало її. Однак він припускає можливість місцевої доместикації бика й свині, звертаючи увагу на те, що особини цих видів, кістки від яких було знайдено на неолітичних поселеннях кінця V — початку IV тис. до н. е., значно відрізняються від своїх диких предків, тобто вони є результатом досить тривалого розведення в свійському стані. Не викликає сумнівів у В. І. Цалкіна доместикація коня на півдні Східної Європи. Його

появу в Подністров'ї автор пов'язує із запозиченням у більш східних племен. На відміну від В. М. Даниленка, В. І. Цалкін вважає всі залишки коней з неолітичних пам'яток України, в тому числі й визначені раніше іншими авторами, належними до свійського виду⁸.

Наявність всіх видів свійських тварин в неолітичних пам'ятках Надпоріжжя середини IV тис. до н. е. відзначав Д. Я. Телегін⁹. Господарство населення маріупольської культурно-історичної області розглядали І. Б. Васильєв та А. Т. Синюк¹⁰. На їх думку, саме в маріупольському середовищі відбулося приручення коня й становлення конярства як особливий форми тваринництва. Вони вважають, що про це в першу чергу свідчать жертovníк з кістками коня С'сзжинського могильника у Середньому Поволжі та кістяні зображення коней.

Про становлення тваринництва в Приазов'ї писала Л. Я. Крижевська, розглядаючи матеріали матвєєвокурганських поселень, де у шарах раннього неоліту були знайдені кістки свійських тварин: бика, вівці, кози, свині¹¹. На її думку, бик і свиня могли бути domestиковані в цих місцях. Про domestикацію кабана свідчить найголовніше його значення як мисливської тварини. Вона погоджується також з В. М. Данилєнком про отримання дрібної рогатої худоби неолітичним населенням Приазов'я від мешканців Прикаспію. Посилаючись на В. І. Бібікову, Л. Я. Крижевська вважає степові райони на схід від Дніпра місцем domestикації коня.

Розвиток тваринництва на Україні привертав увагу і В. О. Шнірєльмана¹². На його думку, перші свійські тварини з'явилися у неолітичного населення України та Молдови в результаті контактів з племенами суміжних територій. Зокрема, свиню отримали від носіїв культури Лепенські Вір, велику рогату худобу — від криського населення. На думку автора, відсутність дрібної рогатої худоби в буго-дністровських пам'ятках Подністров'я, знахідки 11 кісток у Матвєєвому Кургані і на буго-дністровських стоянках Південного Бугу свідчать про отримання свійських овець та кіз від більш східного населення Північного Приазов'я та Передкавказзя. В. О. Шнірєльман заперечує можливість domestикації тварин в Криму й південноросійських степах, вважаючи, що кінь міг бути приручений тільки в Північному Причорномор'ї¹³.

Підсумовуючи всі наявні на сьогоднішній день визначення остеологічних матеріалів з пам'яток різних неолітичних культур, можна запропонувати таку, звичайно, попередню, й деякою мірою схематичну, картину розвитку тваринництва стародавнього населення України. Детальніше розглядати цю дуже значну й важливу проблему автори планують в наступних публікаціях, присвячених окремим пам'яткам та групам пам'яток. Дослідження становлення тваринництва неможливо без урахування природно-кліматичних умов, в яких існувало неолітичне населення України, а також культурно-історичної ситуації, що складалася в той чи інший період.

Формування неолітичних культур в даному регіоні почалось, ймовірно, у другій половині VI тис. до н. е. Перехід населення до неолітичної стадії розвитку був викликаний двома причинами: кризою мисливсько-збиральницького господарства через погіршення природно-кліматичних умов та контактами з населенням, яке вже мало елементи відтворюючого господарства. Судячи за сучасними даними, у другій половині VI тис. до н. е. фіксуються найбільші для атлантичного періоду посушливість та потепління клімату, коли температура була вище, а зволоженість нижче, ніж зараз¹⁴. В умовах аридизації почалось розширення степової зони. Ймовірно, що в Північному Причорномор'ї й Приазов'ї поширилися посушливі або сухі степи, в південних районах сучасного лістоєпу — різнотравнозлакові.

Наприкінці VI тис. до н. е., напевне, аридизація клімату викликала міграцію в східному напрямку криського населення з території сучасної Румунії й пересування у Закарпаття із Трансильванії близького йому за культурою кереського населення¹⁵. Носії криських та кереських традицій мали комплексне землеробсько-тваринницьке господарство й розвинену кераміку. Вони займали передгірські та лісостепові райони, ведучи, на думку М. Ф. Потушняка, досить осілий спосіб життя. Кереське населення Закарпаття розводило велику та дрібну рогату худобу, свиней. У матеріалах поселення поблизу с. За-

ставне Береговського р-ну Закарпатської обл. з розкопок 1985 р. відсутні кістки диких тварин¹⁶. За числом особин свійський бик становив 50%, дрібна рогата худоба — 33% і свиня — 17%. Проте М. Ф. Потушняк, виходячи, мабуть, з інших джерел, пише, що це населення полювало на оленів та кабанів¹⁷. Склад стада й знахідки посудин типу друшляків дозволяє висловити припущення про м'ясо-молочне спрямування тваринництва у кереського населення Закарпаття.

Можливо, під впливом криського населення у мезолітичних мешканців Подністров'я сформувалися традиції дністровського варіанту буго-дністровської культури. У них з'явилися кераміка, свійські бик та свиня й елементи раннього землеробства. На думку В. О. Шнірельмана, дрібну рогату худобу це населення розводити не могло через густі ліси¹⁸.

Саме криський вплив, який сприйняли буго-дністровські мешканці Подністров'я, призвів до поширення наприкінці VI тис. до н. е. у населення Південного Бугу раннього землеробства й глиняного посуду. Приводом до цього стало погіршення природно-кліматичних умов існування, викликане глибокою аридизацією. На думку В. М. Даниленка, визначальними галузями господарства у неолітичного населення Південного Бугу залишались полювання й рибальство. За визначеннями В. І. Бібікової, перші свійські тварини (1 особина бика) зафіксовані у скибенецькому шарі (перша чверть V тис. до н. е.) поселення Базьків острів¹⁹. Ця пам'ятка досліджувалася в 1959 р. В. М. Даниленком й розташована поблизу с. Скибenci Тростянецького р-ну Вінницької обл. Кістки від двох особин свійського бика було знайдено і в самчинському шарі (третья чверть V тис. до н. е.) цієї пам'ятки (табл. 1). Правда, в пізнішій публікації ці знахідки описуються В. І. Бібіковою як кістки великої рогатої худоби або тура²⁰, тобто впевненості у правильності визначення не було. Серед остеологічних матеріалів з хронологічно нерозділених шарів Митькова острова, розташованого поруч з Базьковим, В. І. Бібікова визначила кістки 3 особин свійського бика та 1 особини собаки. Зазначимо, що вона описала свійського бика з цих поселень як досить великого та ще й з ознаками диких форм.

Серед ранньонеолітичних пам'яток України великий інтерес у дослідників викликає поселення I поблизу Кам'яної Могили (с. Терпіння Мелітопольського р-ну Запорізької обл.). Розкопки В. М. Даниленка дали унікальні, в першу чергу через свою численність, остеологічні матеріали²¹. На думку В. М. Даниленка, до складу цього поселення входять 4 архаїко-неолітичні шари, 2 шари приазовської неолітичної культури, шар азово-дніпровської культури, а також шари доби енеоліту, бронзи та раннього заліза²². Д. Я. Телегін, який розкопав на поселенні близько 50 м² площі в 1983 та 1987 рр., простежив, за його термінологією, шар кукрецької мезолітичної культури, вище шар сурської неолітичної культури (приазовської за В. М. Даниленком), його перекривав шар надпорізької культури (азово-дніпровської за В. М. Даниленком), який, в свою чергу, був перекритий середньостогівським шаром²³.

Дослідження в басейні р. Молочної, проведені О. В. Тубольцевим, Ю. Я. Рассамакіним та Н. С. Котовою, показали наявність тут пам'яток азово-дніпровської та сурської культур. Будь-які інші неолітичні матеріали на цій території відсутні. Кераміка із неолітичних шарів поселення I поблизу Кам'яної Могили також належить до азово-дніпровської та сурської культур.

Звертаючись до остеологічних матеріалів з цієї пам'ятки, зазначимо, що в мезолітичних (за Д. Я. Телегіним) або архаїко-неолітичних (за В. М. Даниленком) шарах знайдено рештки 291 особин свійських ссавців, а також 27 особин диких. В. М. Даниленко у своїй публікації рештки коня відніс до диких ссавців²⁴. У шарах середньостогівської, азово-дніпровської та приазовської культур знайдено кістки від 129 особин свійських ссавців та 19 диких. Надто велика для неолітичних пам'яток Східної Європи кількість особин свійських тварин викликає недовіру у частини дослідників, які не використовують в своїх працях ці матеріали²⁵.

На думку авторів статті, стратиграфія поселення I поблизу Кам'яної Могили викликає багато запитань, відповіді на які із існуючих публікацій та

звітів про розкопки одержати неможливо. Важко повірити в те, що з площі 130 м², навіть при складанні разом остеологічних матеріалів з трьох-чотирьох культурних шарів можна було отримати таку значну кількість кісток свійських тварин. Нами досліджено близьке територіально й за набором культурних шарів поселення Семенівка, розташоване приблизно за 10—12 км нижче за течією р. Молочної від Кам'яної Могили. Там площа розкопу становила близько 200 м². Число особин тварин загалом було значно меншим, ніж на Кам'яній Могилі, при переважно більшому археологічному матеріалі. Проте слід спробувати пояснити такі розбіжності.

В. М. Даниленко пише, що пам'ятка розкопувалася шістьма розкопами. Не виключено, що І. Г. Підоплічко число особин рахував спочатку по окремих розкопах, а потім просто склав їх разом. От і вийшло, що різні кістки однієї і тієї ж особини, знайдені в різних розкопах, врахувалися як кістки від різних особин. На жаль, таке трапляється, коли між археологами й археозологами немає чіткого взаєморозуміння і кожний працює окремо. Знайдена на поселенні І поблизу Кам'яної Могили незначна кількість кісток таких великих диких тварин як тур, олень, козуля, кабан може бути пояснена облідуванням та розділенням туш на місці полювання.

У цій статті ми не використовуємо матеріали як Кам'яної Могили, так і матеріали сурської неолітичної культури взагалі. Специфіка цієї культури полягає в тому, що для неї властивий значний консерватизм у виготовленні кераміки та зняряль праці. Ця обставина, а також нечисленність, іноді навіть поодинокість знахідок кераміки на поселеннях ускладнює визначення хронологічної позиції окремих пам'яток. Для розв'язання цього завдання потрібні розкопки значними площами з чіткою фіксацією кожної знахідки, особливо на багатшарових пам'ятках. Такі дослідження до нашого часу були проведені тільки на поселенні Семенівка, матеріали з якого введені до наукового обігу лише частково²⁶.

Повертаючись до розгляду розвитку тваринництва на Україні на тлі природно-кліматичних та етнокультурних змін, зазначимо, що у середині V тис. до н. е. спостерігалася зростання загальної зволоженості клімату, що призвело до скорочення степової зони й поширенню лісів по долинах річок до Чорного та Азовського морів²⁷. Межі лісостепової зони наблизилися до сучасних. Сприятливі природно-кліматичні умови дозволили збільшитися чисельності населення, що викликало значні зміни в етнокультурній ситуації на Україні. До Закарпаття з території Угорщини переселяються носії культури розписної кераміки, які асимілюють кресьське населення. На думку М. Ф. Потушняка, пришельці мали комплексне землеробсько-тваринницьке господарство²⁸. На жаль, визначення остеологічних матеріалів з поселень цієї культури досі не опубліковані.

Кращі, ніж раніше, умови для життя на півдні степової зони сприяли проникненню з території Нижнього Подоння до західного Приазов'я та степового Подніпров'я носіїв нижньодонської культури. Вони залишили другий та третій шари Роздорського поселення, п'ятий — третій шари поселення Ракушків Яр, перший шар Роздольного та Маріупольський могильник. Про можливе існування землеробства у цього населення свідчать знахідки рогових мотик і зернотерок на Ракушковому Ярі та мотикоподібних знярядь праці на Роздорському поселенні²⁹. Судячи за тезисними публікаціями, населення, яке залишило верхні шари Ракушків Яру, розводило велику та дрібну рогату худобу, свиней, утримувало собак. Знайдено там і кістки коня, належність якого до дикого чи домашнього виду Є. В. Геррут залишив нез'ясованою³⁰. О. П. Северська, яка визначала остеологічні матеріали із сурсько-нижньодонського шару поселення Роздольне, віднесла до свійських видів бика, вівцю та свиню. Знайдені там кістки коня вона через датування шару неолітом визначила як належні дикому виду. Основними промисловими тваринами нижньодонського населення були звичайний олень, козуля, кабан. На поселенні Роздольне в сурсько-нижньодонському шарі знайдено поки що кістки лише борсука (табл. 2).

Аридизація клімату, яка відбулася в кінці V тис. до н. е., погіршила умови життя на півдні степової зони і призвела до переселення її мешканців на

північ. Так, в басейнах Сіверського Дінця та Айдара з'являються носії нижньодонської та сурської культур, чие співіснування з місцевим донецьким населенням фіксується на поселеннях Гирло Оскола-1, Підгорівка, Старобільське та ін., які мають синкретичні матеріали³¹. Трасологічний аналіз матеріалів із Старобільського поселення виявив наявність серед кам'яного інвентаря вкладнів серпа й молотильної дошки, що дозволяє говорити про наявність землеробства. Серед фауни з цього поселення О. П. Журавльов визначив кістки свійських бика, вівці, кози, собаки, коня. Тваринництво надавало мешканцям Старобільського поселення понад половину харчового раціону м'яса.

Остеологічні матеріали з Підгорівки визначав К. М. Золотов. Серед свійських тварин він вказав бика і свиню, а козу і коня відніс до диких³². Проте на Україні невідомі дикі види овець чи кіз, тому ці визначення викликають сумніви. Основними об'єктами полювання пізньонесолітичних мисливців в районі Сіверського Дінця та Айдара були звичайний олень та кабан, менше полювали тура.

У третій чверті V тис. до н. е. частина нижньодонського населення осіла в басейні р. Молочної й степовому Подніпров'ї. Його перебування в оточенні корінних мешканців цієї території — носіїв сурської культури — призвело до видозмін традицій та утворення на нижньодонській основі азово-дніпровської культури³³. Другою половиною V тис. до н. е. датуються матеріали з нижніх шарів Семенівки, Собачок, Вовчка. На жаль, остеологічні матеріали з нижнього шару поселення Собачки були сумовані з верхнім шаром³⁴, тому користуватися ними треба дуже обережно. У нижньому шарі Семенівки ранні азово-дніпровські матеріали дуже нечисленні й свідчать, можливо, про існування представників азово-дніпровської культури в сурській общині.

На даний час є наступні відомості про тваринництво другого періоду азово-дніпровської культури. Остеологічні матеріали походять з нижнього шару поселення Середній Стіг, других шарів Семенівки та Роздольного, з поселення Собачки. Вони свідчать про розвинене тваринництво, яке існувало у азово-дніпровського населення в першій половині IV тис. до н. е. і давало 70—90% м'ясного харчування (табл. 3). Стадо пізнього азово-дніпровського населення складалося з великої та дрібної рогатої худоби, свиней і, можливо, коней. Утримували собак. Цікаво, що у Надпоріжжі матеріали з поселень Собачки й Середній Стіг дають переважання особин дрібної рогатої худоби³⁵.

Трохи детальніше зупинимося на рештках коня. І. Г. Підоплічко, який був знайомий з кістками тарпана, визначив кістки, знайдені в Собачках й Середньому Стогу, як належні свійському коневі³⁶. Так само визначила кістки коня з Роздольного й О. П. Секерська. Зараз можливо дати повний опис лише тих кісток від коней, з якими працював один з авторів цієї статті — О. П. Журавльов. Зазначимо, що невеликі вибірки роблять взагалі проблематичними всі спроби видового визначення кісток коня з неолітичних поселень на території України. І все ж таку роботу треба виконувати. Отже, пропонуємо опис кісток коня.

З нижнього шару Семенівки з матеріалами сурської та ранньої азово-дніпровської культур походять 31 кістка від 1 молодого й 1 дорослої особин коня. Виміряти вдалось лише дві кістки: таранну (ширина нижнього кінця 53 мм) та п'яткову (ширина на рівні вінцевого відростку 45,5 мм, поперечник на тому ж рівні 48,5 мм). Розміри таранної поступаються аналогічним широкопалого коня пізнього плейстоцену Верхнього Дону³⁷, переважають розміри кістки тарпана³⁸ і дуже близькі до розмірів таранної свійського коня з поселення катакомбної культури Матвіївка-1 у Нижньому Побужжі³⁹. Тут і далі ми намагалися шукати аналогії на пам'ятках найближчих як територіально, так і хронологічно, не беручи до уваги або дуже ранні (наприклад, середній палеоліт) або надто пізні (доба раннього заліза), а також далекі за розташуванням, наприклад, Західна Європа або Середня Азія. Отже, виходячи з наведених цифр, можна зробити висновок, що таранна кістка з нижнього шару Семенівки належала, швидше за все, свійському коню. Ймовірно, до цього виду слід віднести і п'яткову та решту кісток коня з цього шару.

У шарі другого періоду азово-дніпровської культури було знайдено 19 кісток від 1 молодого та 2 дорослих особин коня. Виміряти вдалось перший

верхній передкорінний зуб P² (довжина 38 мм, ширина 24 мм), фрагменти променевої (ширина нижнього кінця 79,5 мм, ширина нижнього суглобового блоку 65 мм) та плеснової (ширина нижнього кінця 51 мм, поперечник його — 38 мм) кісток. Розміри P² із Семенівки переважали аналогічні тарпана з Мирного, але були близькі до пізньоплейстоценового широкопалого коня з Верхнього Дону, тарпана з колекції Зоологічного інституту РАН у Санкт-Петербурзі (ЗІНа), свійського коня доби середньої бронзи та мезолітичного коня з Нижнього Подністров'я⁴⁰. До речі видова належність останнього остаточно не з'ясована. Плеснова кістка з Семенівки була меншою за плеснову пізньоплейстоценового коня, близькою до тарпана з Мирного та свійського коня доби ранньої бронзи, а також більшою, ніж у тарпана із ЗІНа та свійського коня з Матвіївки-1⁴¹. Отже, видову належність цього коня визначити важко. Кістки з шару другого періоду азово-дніпровської культури Семенівки належали або тарпану або свійському коневі.

Серед азово-дніпровських пам'яток незвичайними виглядають остеологічні матеріали із стоянки Чапасвка поблизу с. Чапасвка Молочанського р-ну Запорізької обл. Пам'ятка, швидше за все, належить до першого періоду азово-дніпровської культури і є короткочасною стоянкою, якою користувалися протягом одного теплого сезону року⁴². На думку Л. Л. Гайдученко, знайдені на стоянці кістки належали тільки диким тваринам. Проте археозоолог не зміг визначити вид, до якого належали кістки коня.

Судячи за матеріалами Собачок, основними об'єктами полювання азово-дніпровського населення в Надпоріжжі був звичайний олень. Здобували також кулана, кабана, тура. У басейні р. Молочної полювали на європейського віслюка, кабана, сайгака, зубра.

Аридизація наприкінці V тис. до н. е. примусила частину азово-дніпровського населення переселитися на північ степового Подніпров'я і в прилеглі райони лісостепу. Окремі його групи досягли басейну р. Десни. Тут вони були асимільовані місцевими мешканцями з традиціями, близькими до київського варіанту киево-черкаської культури дніпро-донецької області. Це стало поштовхом до утворення лизогубівської культури кінця V — першої половини IV тис. до н. е. Поселення Лизогубівка, за яким було названо цю культуру, розташоване поблизу однойменного села Конотопського р-ну Сумської обл. На думку В. І. Неприної, мешканці цього поселення могли займатися землеробством, про що свідчать знахідки зернотерки, палок-копалок, мотики. Важливу роль у їхньому житті відіграло полювання. Здобували ведмедя, кабана, звичайного оленя, козулю, тура. Лише 7% особин належали великій рогатій худобі. На Лизогубівському поселенні знайдено і рештки коня (18% від загального числа особин). Є. І. Данилова визначила їх як рештки *Equus caballus*, проте написала, що кінь, ймовірно, був диким⁴³.

Цікаві дані були отримані на поселенні Погорілівка-Вирчище, розташованому на березі р. Єсмань, лівої притоки Десни, поблизу с. Погорілівка Кролевцького р-ну Сумської обл. На ньому знайдені матеріали культур ямково-гребінцевої кераміки і лизогубівської. Лизогубівські матеріали переважали у другому горизонті пам'ятки і саме там було знайдено основну кількість кісток коня (26% за числом особин в цьому горизонті). В. І. Бібікова через погану збереженість не змогла визначити їх видову належність⁴⁴. Основну частину м'ясного харчування населення, яке залишило цей другий горизонт, складали дикі звірі (табл. 4). Головним об'єктом полювання був кабан, в меншій кількості здобували звичайного оленя, козулю, лося.

У безпосередніх сусідів лизогубівського населення — носіїв киево-черкаської культури тваринництво відіграло незначну роль. Найнадійніші дані отримані по поселенню Бузьки черкаського варіанту цієї культури (кінець V — перша половина IV тис. до н. е.). Воно було розташоване на лівому березі Дніпра поблизу с. Бузьки Золотоноського р-ну Черкаської обл.)⁴⁵. Мешканці цього поселення основну частину м'ясної їжі отримували в результаті полювання (табл. 4). Головними його об'єктами були кабан, звичайний олень і козуля. Рідше здобували лося. Нечисленні свійські тварини (26% всіх особин) включали велику та дрібну рогату худобу, свиню, собаку⁴⁶.

Суперечливі дані наведено по другому поселенню черкаського варіанту

києво-черкаської культури — шару Д₁ багатшарового поселення Ігрень-8⁴⁷. Пам'ятка розташована в межах сучасного Дніпропетровська на Ігренському п-ві. А. В. Добровольський, посилаючись на І. Г. Підоплічка та на В. І. Бібікову, вказував, що в шарі Д₁ відсутні свійські тварини окрім собаки⁴⁸. Але тут же писав, що в цьому шарі знайдено кістки великої рогатої худоби⁴⁹. Д. Я. Телгін, посилаючись на А. В. Добровольського, пише про наявність в шарі Д₁ свійського бика та собаки⁵⁰. В. І. Цалкін, посилаючись на І. Г. Підоплічка, пише про знахідки в цьому шарі кісток великої та дрібної рогатої худоби, свині, коня та собаки⁵¹. А сам І. Г. Підоплічко з цього шару перераховує лише диких тварин⁵³.

У середині V тис. до н. е. з території Польщі на Україну просунулися носії культури лінійно-стрічкової кераміки. Вони розселилися у лісостеповій зоні і Поліссі до району сучасного м. Житомира⁵³. В останній час остеологічні матеріали молдавських поселень цієї культури Флорешти та Цира⁵⁴ доповнилися матеріалами поселень з території Західної України: Басів Кут (Рівне), Голишів, Гірка Полонка, Гнідава⁵⁵. Поселення Рівне на околицях сучасного м. Рівне, на думку Г. В. Охріменка, належить до першого періоду розвитку культури лінійно-стрічкової кераміки й датується 4500—4400 рр. до н. е. Поселення Голишів на околиці сучасного м. Луцька та Гірка Полонка поблизу однойменного села Луцького р-ну Волинської обл. Г. В. Охріменко датує 4400—4200 (4100) рр. до н. е. і відносить до середнього періоду цієї культури. Поселення Гнідава в однойменному урочищі поблизу с. Рованці Луцького р-ну Волинської обл. належить до пізнього періоду культури лінійно-стрічкової кераміки й датується 4200 (4100) — 3800 (3700) рр. до н. е. Мешканці цих поселень основне м'ясо харчування одержували від тваринництва — до 90% (табл. 5). Вони розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней, собак. На поселенні Гнідава за числом особин переважала велика рогата худоба, на решті — дрібна рогата худоба. На Рівному, Голишіві й Гнідаві знайдено однакову кількість (за числом особин) овець та кіз, на Гіркій Полонці переважали вівці. По дві особини свійського коня було на Гнідаві та Гіркій Полонці, що зближує їх з Флорештами та Цирою.

На поселенні Голишів виміряти вдалося лише 2 кістки коня: променеву (ширина нижнього кінця 71 мм, ширина нижнього суглобового блоку 60 мм) та плеснову (поперечник діафізу 25 мм, ширина нижнього кінця — 51 мм, поперечник його — 31,5 мм, відношення поперечника та ширини — 62%). Плеснова кістка відрізняється за розмірами від кісток широкопалих коней та пропорціями від кісток тарпана⁵⁵. У той же час вона близька до плеснових кісток коней із Деревки, ямного Михайлівського поселення та більше за розміром, ніж кістки із катакомбного поселення Матвіївка-1⁵⁶.

На Гіркій Полонці вдалося виміряти ряд кісток. Зуб М₃ має довжину 30 мм, ширину 13 мм. У променевої кістки медіальний поперечник верхньої суглобової поверхні — 41,5 мм, латеральний поперечник — 31,5 мм. У тазової кістки довжина вертлужної западини була 62,5 мм, ширина її — 59,5 мм. Дві таранні кістки мали висоту 51,5 мм і 57,5 мм, ширину нижнього кінця — 49,5 мм та 54,5 мм, відносну ширину нижнього кінця — 96% та 95%. Дві п'яткові кістки мали повну довжину 104 мм і 108,5 мм, ширину на рівні дзвобоподібного відростку першої — 45 мм, у другої — відсутня, поперечник на тому ж рівні — 50,5 мм і 52,5 мм. Перша задня фаланга мала повну довжину 83 мм, довжину по середній лінії — 73 мм, ширину верхнього кінця — 56 мм, поперечник його — 21 мм, ширину нижнього суглобового блоку — 41,5 мм, поперечник його — 25 мм, відносну ширину верхнього кінця — 67,5%, діафізу — 40%, нижнього кінця — 50%, відношення поперечника до ширини верхнього кінця — 80,5%, відношення поперечника до ширини діафізу — 63,5%, відношення поперечника нижнього суглобового блоку до його ширини — 60%. Дві другі задні фаланги мали повну довжину 46,5 мм та 47,5 мм, довжину по передній лінії — 42,5 й 43 мм, ширину верхніх кінців — 50,5 та 51 мм, їх поперечники — 22,5 та 24 мм, ширину нижніх кінців — 45 та 46,5 мм, їх поперечники — 26,5 та 27 мм. Знайдені також дві треті задні фаланги. Довжина їх передніх стінок — 55,5 та 56,5 мм, ширина — 70 та 75 мм, висота — 28 та 30 мм. Всі ці кістки відрізняються за роз-

мірами чи пропорціями, або тим та другим від широкопалих коней та тарпана. Вони наближаються до розмірів кісток коней із поселення Михайлівка та Матвіївка, що дозволяє визначити їх як кістки свійських коней.

Наприкінці V тис. до н. е. простежуються тісні контакти азово-дніпровського та найбільш південних груп буго-дністровського населення, що мешкало на півночі степової зони на території сучасної Миколаївської обл. За матеріалами поселень Пугач 1 та 2⁵⁷, Миколина Брояка фіксується значний вплив азово-дніпровських традицій на виготовлення кераміки буго-дністровським населенням. Ці поселення датуються кінцем V — першою чвертю IV тис. до н. е. Остеологічні матеріали з неолітичних шарів Пугача 2 та близького до нього Гарду 3 визначав О. П. Журавльов (розкопки М. Т. Товкайло). На поселенні Пугач 2 в неолітичному шарі було знайдено 10 кісток від 4 особин свійського бика, 1 кістка від 1 особини свійської вівці, 42 кістки від 1 особини вівці або кози, 21 кістка від 2 особин свійського коня, 7 кісток від 1 особини собаки, 1 кістка від 1 особини зайця русака, 2 кістки від 1 особини річкового бобра, 7 кісток від 1 особини кабана та 14 кісток від 2 особин звичайного оленя. На Гарді 3 зафіксовано 185 кісток від 7 особин свійського бика, 1 кістка від 1 особини кози свійської, 41 кістка від 1 особини вівці або кози, 37 кісток від 3 особин свійського коня, 1 кістка від 1 особини тарпана, 1 кістка від 1 особини річкового бобра, 4 кістки від 1 особини кабана, 1 кістка від 1 особини звичайного оленя, 3 кістки від 1 особини тура.

Оскільки найскладнішими завжди є визначення виду коня, наводимо розміри кісток цієї тварини. На Пугачі 2 вдалося виміряти дві кістки. Фрагмент променевої кістки має ширину нижнього кінця 82 мм, ширину нижнього суглобового блоку — 67 мм. Друга передня фаланга мала повну довжину 50 мм, довжину по середній лінії — 46 мм, ширину верхнього кінця — 58,5 мм, поперечник його — 34,5 мм, ширина діяфізу — 50 мм, поперечник його — 24 мм, ширина нижнього кінця — 55,5 мм, поперечник його — 28 мм. Оскільки розміри променевої дуже мінливі і в даному випадку не є діагностичними, основну увагу привертає друга передня фаланга, яка за розмірами та пропорціями відрізняється як від широкопалого пізньоплейстоценового коня, так і від тарпана, наближаючись до сучасних свійських коней. Отже, швидше за все на Пугачі 2 знайдено кістки свійського коня.

На Гарді 3 вдалося виміряти чотири кістки. Фрагмент ліктьової кістки мав поперечник на рівні кінцевого відростку 62 мм. Таранна кістка мала висоту 61 мм, ширину нижнього кінця — 53 мм. П'яткова кістка мала ширину на рівні вінецьового відростку 43 мм, поперечник на тому ж рівні — 48 мм. Друга задня фаланга мала повну довжину 48 мм, довжину по середній лінії — 43 мм, ширину верхнього кінця — 54 мм, поперечник його — 34 мм, ширина діяфізу — 45,5 мм, поперечник його — 25 мм. Оскільки в літературі майже не зустрічаються виміри ліктьової та п'яткової кісток, основну увагу приділимо таранній та фаланзі. Вони наближаються за розмірами до кісток свійських коней, відрізняючись від кісток широкопалих коней та тарпана. Отже, тут ми маємо справу зі свійським конем.

У неолітичних шарах Гарду 2 було знайдено другу задню фалангу, довжина якої — 47 мм, довжина по середній лінії — 41,5 мм, ширина верхнього кінця — 57 мм, поперечник — 33,5 мм, ширина діяфізу — 46 мм, поперечник його — 24 мм, ширина нижнього кінця — 49,5 мм, поперечник його — 28,5 мм. Розміри і пропорції цієї фаланги вказують на належність її тарпану, дуже схожому зі знайденими на Україні іншими дослідниками⁵⁸.

Отже на обох поселеннях переважали свійські тварини, серед яких була найбільша кількість великої рогатої худоби, за нею йшли кінь та дрібна рогата худоба. Цікавою є відсутність кісток свійської свині. Це, можливо, обумовлено умовами аридизації.

Поселення Миколина Брояка досліджене В. М. Даниленком 1959 р. на березі р. Чорний Ташлик поблизу с. Синюхин Брід Первомайського р-ну Миколаївської обл. Судячи за матеріалами цієї пам'ятки (табл. 1), буго-дністровське населення розводило велику та дрібну рогату худобу, свиней, коней⁵⁹. Цікаво, що дрібна рогата худоба є тільки на буго-дністровських поселеннях савранської фази кінця V — початку IV тис. до н. е. Вона могла

потрапити на Південний Буг від азово-дніпровського населення, де була численною. Це припущення може стосуватися також і свійського коня. Важливим є те, що ці види з'являються в степових буго-дністровських пам'ятках саме в період аридизації.

У Подністров'ї буго-дністровське населення не розводило дрібну рогату худобу протягом всього періоду існування. Проте майже на всіх пам'ятках Подністров'я серед свійських тварин переважала свиня⁶⁰, відома на Південному Бузі лише на поселенні Миколина Брояка. Можливо, склад стада буго-дністровських мешканців Подністров'я визначався природними умовами річкової долини великої ріки, де коливання клімату помі'якшувалися. Періодична його посушливість значно не погіршувала пасовища та мисливські угіддя. А свійських свиней зручно було випасати на галявинах дубових лісів, які росли за доби неоліту на півдні Дністровського лісостепу⁶¹.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що за доби неоліту на території України існувало комплексне господарство з мотижним землеробством, розвиненим тваринництвом і великим значенням мисливства у носіїв культури кереш у першій половині V тис. до н. е. та носіїв культур розписної й лінійно-стрічкової кераміки у другій половині V — початку IV тис. до н. е. Вони розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней, собак. Населення культури лінійно-стрічкової кераміки мало також коней, які потрапляли до нього, ймовірно, шляхом обміну. У третій чверті V тис. до н. е. фіксуються контакти носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки на середньому етапі їх розвитку з буго-дністровським населенням на самчинській фазі розвитку останнього⁶². У свою чергу, носії буго-дністровської культури в цей час підтримували тісні контакти з нижньодонським населенням, в стадах якого значну роль відігравав свійський кінь. Загалом населення культур кереш, розписної та лінійно-стрічкової кераміки використовувало свійських тварин для отримання як м'яса, так, ймовірно, і молочних продуктів. Умови українського лісостепу, Полісся, передгірських районів Карпат вимагали взимку стійлового утримання худоби з обов'язковою заготівлею кормів на зимовий період.

Значний розвиток тваринництво мало в Приазов'ї та степовому Подністров'ї у другій половині V — першій половині IV тис. до н. е. Носії нижньодонської та азово-дніпровської культур розводили велику та дрібну рогату худобу, коней, в меншій кількості свиней. Але на даному етапі досліджень неможливо впевнено визначити тваринництво як основну галузь господарства цих груп населення. Ми не можемо виключати можливість існування у них і землеробства, яке досить важко простежити за археологічними матеріалами. Деякі свідчення землеробства є на поселеннях нижньодонської культури в басейні Дону. Нечисленні остеологічні матеріали не дозволяють поки що говорити й про існування будь-якої спеціалізації в тваринництві цих груп населення.

Необхідно зазначити, що степові простори України були сприятливими для розвитку раннього скотарства. Багата видами степова рослинність надавала широкий асортимент кормів. Оскільки степ вегетує довго, з квітня до жовтня, то весь теплий період року у тварин є свіжі корми. Особливі скелетні властивості степового травостою дозволяють йому навіть у сухому стані зберігати, на відміну від лісових трав, усі цінні кормові якості⁶³. Це забезпечувало цілорічний випас свійських тварин, а слабкий сніговий покрив дозволяв легко здобувати корм. Це дуже просто вирішувало питання годування худоби взимку і не вимагало обов'язкового стійлового утримання тварин.

Для більшості буго-дністровських та дніпро-донецьких мешканців лісостепової та лісової зон України фіксується слабкорозвинене тваринництво з утриманням незначної кількості худоби, яке вимагало лише мінімального догляду за тваринами. Можливо худобу випасали й вільно, але лише влітку. Природні умови вимагали обов'язкової заготівлі кормів на зиму. Лише у населення, яке мешкало на півночі степу й півдні лісостепу в безпосередній близькості від носіїв азово-дніпровської та нижньодонської культур (наприклад, пізні буго-дністровські мешканці степового Побужжя, населення, яке залишило пам'ятки черкаського варіанту кисво-черкаської культури) фіксується більш розвинене тваринництво з розведенням великої та дрібної рогатої

худоби, свині. У населення, в становленні культури якого брали участь окремі групи носіїв азово-дніпровської та нижньодонської культур (лизогубівська культура, пізньонеолітичні мешканці басейнів Сіверського Дінця та Айдару) стадо включало ще й свійських коней.

Таблиця 1. Остеологія бугзького варіанту буго-дністровської культури

Вид тварин	Кінець VI тис. до н. е.		3 чверть V тис. до н. е.		
	Базьків острів		Миколина Брояка	Пугач 2	Гард 3
	нижній шар	середній шар			
Свійські:					
бик	4/1/10	40/2/5	17/??/?	106/4/28	185/7/41
вівця	-	-	-	1/1/7	-
коза	-	-	-	-	1/1/6
вівця-коза	-	-	3/??/?	42/1/7	41/1/6
свиня	-	-	8/??/?	-	-
кінь	-	-	-	21/2/14	37/3/18
собака	-	-	-	7/1/7	-
Всього:	1/10	2/5	??/?	9/64,5	12/71
кінь, вид невизначений	-	2/1/2,5	16/??/?	-	-
Дикі:					
олень звичайний	78/3/30	514/15/37,5	165/??/?	14/2/14,5	1/1/6
тур	-	-	1/1/?	-	3/1/6
таріан	-	-	-	-	1/1/6
козуля	10/2/20	56/7/17,5	15/??/?	-	-
лось	-	8/2/5	-	-	-
кабан	56/4/40	180/8/20	13/??/?	7/1/7	4/1/6
вовк	-	4/2/5	-	-	-
бобер	-	5/2/5	29/??/?	2/1/7	1/1/5
борсук	-	1/1/2,5	-	-	-
лисиця	-	-	1/1/?	-	-
заєць	-	-	4/??/?	1/1/7	-
Всього:	9/90	37/95	??/?	5/35,5	5/29
Всього особин:	10	40	?	14	17

Примітка: перша цифра — кількість кісток, друга цифра — кількість особин, третя цифра — відсоток особин тварин даного виду від загальної кількості тварин.

Таблиця 2. Остеологія нижньодонської культури та пам'яток з її елементами

Вид тварин	кінець V — початок IV тис. до н. е.			
	Роздольне I шар	Ракушковий Яр	Підгорівка	Старобільське
Свійські:				
бик	2/25	+	+	7/33,3
вівця	2/25	+	-	-
коза	-	+	+	-
вівця-коза	-	-	-	2/9,3
свиня	1/12,5	+	+	-
кінь	-	-	-	3/14,3
собака	-	+	-	1/5
Всього	5/62,5			13/62
кінь, вид невизначений	2/25	+	+	-

Вид тварин	кінець V — початок IV тис. до н. е.			
	Роздольне 1 шар	Ракушковий Яр	Підгорівка	Старобільське
Дикі:				
олень звичайний	-	+	+	2/9,3
тур	-	-	-	1/5
кабан	-	+	+	5/24
засць	-	-	+	-
лисиця	-	+	++	-
борсук	1/12,5	-	-	-
козуля	-	+	+	-
бобер	-	-	-	-
ведмідь	-	-	-	-
вовк	-	-	-	-
Всього	1/12,5			8/38
Всього особин	8			21

Примітка: перша цифра — кількість особин, друга цифра — відсоток особин даного виду від загальної кількості особин, + означає наявність виду, - його відсутність

Таблиця 3. *Остеологія азово-дніпровської культури*

Вид тварин	Кінець V — початок IV тис. до н. е.	Кінець — середина IV тис.	2—3 квартали IV тис. до н. е.		
			Чапаївка	Собацьки 1 та 2 шар	Середній Стіг 1 шар
Свійські:					
бик	-	5/15	2/20	1/11	2/40
вівця	-	-	-	1/11	1/20
коза	-	-	2/20	-	-
вівця-коза	-	8/24	2/20	-	-
свиня	-	3/9	1/10	1/11	-
кінь	-	4/12	1/10	-	2/40
собака	-	3/9	1/10	1/11	-
Всього	-	23/70	9/90	4/45	5/100
Кінь, вид невизначений	2/22	-	-	3/33	-
Дикі:					
Олень звичайний	-	3/9	1/10	-	-
віслик європейський	-	-	-	1/11	-
кулан	-	1/3	-	-	-
сайгак	2/22	-	-	1/11	-
тур	-	1/3	-	-	-
зубр	3/34	-	-	-	-
кабан	1/11	1/3	-	-	-
засць	-	2/6	-	-	-
лисиця	1/11	1/3	-	-	-
кіт лісовий	-	1/3	-	-	-
Всього	7/78	10/30	1/10	2/22	-
Всього особин	9	33	10	9	5

Примітка: перша цифра — кількість особин, друга цифра — відсоток особин даного виду від загальної кількості тварин.

Таблиця 4. Остеологія культури дніпро-донецької культурно- історичної області

Вид тварин	4 чверть V—1 чверть IV тис. до н. е.		Кінець V — середина IV тис. до н. е.	
	києво-черкаська культура		лизогубівська культура	
	Бузьки	Лизогубівка	Погорілівка-Вирчище 2 горизонт	
Свійські:				
бик	3/11	4/7,1	-	
вівця-коза	1/4	-	-	
свиня	1/4	-	-	
собака	2/7	2/3,6	-	
Всього	7/26	6/10,7		
кінь, вид невизначений	-	10/17,8	4/26,7	
Дикі:				
олень звичайний	3/11	3/5,3	2/13,3	
тур	-	5/8,9	-	
лось	1/4	4/7,1	1/6,7	
козуля	4/15	3/5,3	1/6,7	
кабан	4/15	10/17,8	5/33,3	
ведмідь	-	6/10,7	1/6,7	
вовк	-	3/5,3	-	
лисиця	1/4	-	1/6,7	
заєць	2/7	1/1,8	-	
бобер	5/18	4/7,1	-	
видра	-	1/1,8	-	
хом'як	2/7	-	-	
Всього	20/74	40/71,4	11/73,3	
Всього особин	27	56	15	

Таблиця 5. Остеологія культури лінійно-стрічкової кераміки

Вид тварин	Флорешти	Цира	Рівне	Голишів	Гірка Полонка	Гнідава
Свійські:						
бик та тур	36/32,4	1/20	-	-	-	-
бик	-	-	11/27,5	8/27	2/12,5	7/38,9
вівця	-	-	2/5	2/7	2/12,5	1/5,5
коза	-	-	1/2,5	2/7	1/6,2	1/5,5
вівця-коза	11/9,9	1/20	7/17,5	4/14	3/18,7	2/11,1
свиня	20/18	-	6/15	4/14	4/25	2/11,1
кінь	1/0,9	1/20	-	2/7	2/12,5	-
собака	1/0,9	-	3/7,5	1/3	1/6,2	1/5,5
Всього	69/62,2	3/30	30/75	23/79	15/93,8	14/77,7
Дикі:						
олень звичайний	15/13,5	1/20	2/5	-	-	-
тур	-	-	1/2,5	2/7	-	-
козуля	6/5,4	-	-	2/7	-	1/5,5
кабан	19/17,1	1/20	5/12,5	2/7	1/6,2	3/16,7
лисиця	-	-	1/2,5	-	-	-
борсук	-	-	1/2,5	-	-	-
бобер	2/1,8	-	-	-	-	-
Всього	42/37,8	2/20	10/25	6/21	1/6,2	4/32,3
Всього особин	111	5	40	29	16	18

Примітка: перша цифра — кількість особин, друга цифра — відсоток особин даного виду від загальної кількості тварин.

Примітки

¹ Підолічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К., 1938. — Вип. 1; Підолічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К., 1956. — Вип. 2.

² Бибикова В. И. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе // Природная обстановка и фауна прошлого. — К., 1963. — Т. 1. — С. 132, 133.

³ Дмитриева Е. Л. Фауна крымских стоянок Замиль-Коба II и Таш-Аир I // МИА. — 1960. — № 91. — С. 166—188.

⁴ Крайнов Д. А. Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа периодизации послепалеолитических культур Крыма // МИА. — 1960. — № 91. — С. 123—140.

⁵ Даниленко В. Н. Неолит Украины. — К., 1969. — С. 180.

⁶ Там же. — С. 178, 179.

⁷ Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы // МИА. — 1970. — № 161. — С. 265.

⁸ Там же. — С. 266.

⁸ Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968. — С. 210.

¹⁰ Васильев И. В., Синюк А. Т. Энеолит Восточно-Европейской лесостепи. — Куйбышев, 1985. — С. 28, 29.

¹¹ Крижевская Л. Я. Начало неолита в степях северного Причерноморья. — СПб., 1992. — С. 105.

¹² Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства. — М., 1980. — С. 88—90; Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989. — С. 175—178.

¹³ История первобытного общества. — М., 1986. — Т. 2. — С. 293.

¹⁴ Спиридонова Е. А. Эволюция растительного покрова бассейна Дона в верхнем плейстоцене — голоцене. — М., 1991.

¹⁵ Потушняк М. Ф. Неолит Закарпаття: культури крпш и расписной керамики // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 139—150; Древняя история Верхнего Подтисья. — Львов, 1991. — С. 30—50.

¹⁶ Журавльов О. П., Охріменко Г. В. Палеозоологічні дані з пам'яток КЛІСК Волині // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. — Луцьк, 1994. — Вип. 1. — С. 160.

¹⁷ Потушняк М. Ф. Указ. соч. — С. 143.

¹⁸ Шнирельман В. А. Возникновение производящего... — С. 176.

¹⁹ Див. матеріали Бібикової В. І. в НА ІА НАНУ. — Ф. 12. — № 760.

²⁰ Бибикова В. И. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе... — С. 132.

²¹ Підолічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — Вип. 2. — С. 54, 55; Даниленко В. Н. Указ. соч. — С. 178, 179.

²² Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К., 1974. — С. 41, 42.

²³ Телегин Д. Я. Новые раскопки поселения Каменная Могила в Приазовье // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1990. — С. 31—33.

²⁴ Даниленко В. Н. Неолит Украины... — С. 179.

²⁵ Цалкин В. И. Указ. соч.; Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства...; Шнирельман В. А. Возникновение...

²⁶ Котова Н. С., Михайлов Б. Д., Тубольцев О. В. Многослойное поселение Семеновка у г. Мелитополя // Археологічні дослідження в Україні в 1991 році. — Луцьк, 1993. — С. 50, 51; Котова Н. С. Мариупольская культурно-историческая область (Днепро-Донское междуречье) // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. — Луцьк, 1994. — Вип. 1. — С. 26—28.

²⁷ Котова Н. С. Природно-климатические изменения и неолитическое население степной Украины // Оточующе середовище і стародавнє населення України. — К., 1993. — С. 23, 24.

²⁸ Потушняк М. Ф. Указ. соч. — С. 149.

²⁹ Белановская Т. Д. К вопросу о палеоэкономике неолитических племен низовьев Дона // Проблемы археологии и этнографии. — Л., 1977. — Вип. 1. — С. 22—28; Кияшко В. Я. Многослойное поселение Раздорское I на нижнем Дону // КСИА АН СССР. — 1987. — Вип. 192. — С. 73—80.

³⁰ Белановская Т. Д. Указ. соч. — С. 22—28.

³¹ Гурін Ю. Г. Дослідження стоянки Підгорівка на Айдарі // Археологія. — 1992. — № 2. — С. 144—152; Гурін Ю. Г., Манько В. А. Старобельская стоянка эпохи позднего неолита — раннего энеолита // Древние культуры Подонцовья. — Луганск, 1993. — С. 35—57.

³² Гурін Ю. Г. Указ. соч. — С. 148, 149.

- ³³ Котова Н. С. Мариупольская культурно-историческая... — С. 57.
- ³⁴ Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР.— Вип. 2.— С. 35.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР.— Вип. 1.— С. 159.
- ³⁷ Кузьмина И. Е. Позднеплейстоценовая широкопалая лошадь Верхнего Дона // Млекопитающие Восточной Европы в антропогене.— Труды Зоологического института.— Л., 1980.— Т. 93.— С. 108, 109.
- ³⁸ Громова В. История лошадей (рода *Eguus*) в Старом Свете // Труды Палеонтологического Института.— М.—Л., 1949.— Т. XVII.— Вып. 1.— С. 324, 325.
- ³⁹ Журавлев О. П. Домашние и дикие млекопитающие по костным остаткам из поселения катакомбной культуры Матвеевка 1 // Древности степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1991.— С. 196.
- ⁴⁰ Бибикина В. И., Белан Н. Г. Раннеголоценовый тарпан на территории Северо-Западного Причерноморья // Вестник зоологии.— 1981.— № 3.— С. 23; Кузьмина И. Е. Указ. соч.— С. 98; Громова В. Указ. соч.— С. 286, 287; Журавлев О. П. Указ. соч.— С. 194; Бибикина В. И. Фауна из мезолитических поселений Белолесье и Гиржево (Нижнее Поднестровье) // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — К., 1978. — С. 17—29.
- ⁴¹ Кузьмина И. Е. Указ. соч.— С. 108, 109; Бибикина В. И., Белан Н. Г. Указ. соч.— С. 23; Бибикина В. И., Шевченко І. І. Фауна Михайлівського поселення // Лагодівська О. Ф., Шапошнікова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення.— К., 1962.— С. 237; Громова В. Указ. соч.— С. 346; Журавлев О. П. Указ. соч.— С. 196.
- ⁴² Котова Н. С. Мариупольская культурно-историческая... — С. 25, 26.
- ⁴³ Неприна В. И. Лизогубовское поселение раннего и развитого неолита в лесной полосе левобережной Украины // Материалы каменного века на территории Украины.— К., 1984.— С. 107—123.
- ⁴⁴ Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине.— К., 1976.— С. 65, 66.
- ⁴⁵ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968. — С. 87—89.
- ⁴⁶ Бибикина В. И. Из истории голоценовой фауны... — С. 133.
- ⁴⁷ Добровольський А. В. Восьма Ігринська неолітична стоянка // АП.— 1949.— Т. 2.— С. 240—252; Даниленко В. Н. Неолит Украины... — С. 192.
- ⁴⁸ Добровольський А. В. Вказ. праця.— С. 249.
- ⁴⁹ Там же. — С. 250.
- ⁵⁰ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура... — С. 209.
- ⁵¹ Цалкин В. И. Указ.с оч.— С. 246.
- ⁵² Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — Вип. 2. — С. 22, 23.
- ⁵³ Захарук Ю. Н., Телегін Д. Я. Культура линейно-ленточной керамики // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. С. 126—133.
- ⁵⁴ Цалкин В. И. Указ.соч. — С. 267.
- ⁵⁵ Журавльов О. П., Охріменко Г. В. Вказ. праця.— С. 160—167.
- ⁵⁶ Кузьмина И. Е. Указ. соч.— С. 108, 109; Громова В. Указ. соч.— С. 244—369; Бибикина В. И. Остатки субфасильного тарпана на Украине // Основные проблемы териологии // Труды МОИП.— М., 1972.— Т. 48.— С. 104; Бибикина В. И., Шевченко І. І. Вказ. праця.— С. 237—239; Журавлев О. П. Указ. соч.— С. 193—198.
- ⁵⁷ Товкайло Н. Т. О восточных связях буго-днестровской культуры // Каменный век на территории Украины.— К., 1990.— С. 47—54.
- ⁵⁸ Бибикина В. И. Остатки субфасильного тарпана...— С. 106.
- ⁵⁹ Даниленко В. Н. Неолит Украины... — С. 179.
- ⁶⁰ Маркевич В. И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. — Кишинев, 1974. — С. 148.
- ⁶¹ Кременецкий К. В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины. — М., 1991. — С. 50.
- ⁶² Даниленко В. Н. Неолит Украины... — С. 66.
- ⁶³ Мордкович В. Г. Степные экосистемы.— Новосибирск, 1982.— С. 159.

ЖИВОТНОВОДСТВО НЕОЛИТИЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ

Используя новые зоологические и археологические материалы, полученные за последние 20 лет, авторы уточняют и дополняют картину развития животноводства у неолитических обитателей Украины. В настоящее время можно выделить три группы населения, различающихся по роли животноводства в их хозяйстве. Обитатели западных районов Украины, оставившие во второй половине V — начале IV тыс. до н. э. памятники культур расписной и линейно-ленточной керамики, имели комплексное земледельческо-скотоводческое хозяйство. У населения нижнедонской и азово-днепровской культур, обитавшего во второй половине V — первой половине IV тыс. до н. э. в степном Поднепровье и Приазовье основной отраслью хозяйства было, видимо, животноводство. Носители культур днепро-донской культурно-исторической области и бугского варианта буго-днепровской культуры, жившие в лесостепных и лесных районах Украины, содержали малочисленный крупный рогатый скот и собак. Лишь отдельные группы этого населения, которые тесно контактировали с носителями нижнедонской и азово-днепровской культур в конце V — начале IV тыс. до н. э. имели более развитое животноводство. В настоящее время на Украине получены довольно многочисленные данные о домашней лошади, разводимой неолитическим населением преимущественно в степных районах Украины.

O. P. Zhuravlev, N. S. Kotova

CATTLE-BREEDING OF THE NEOLITHIC POPULATION OF UKRAINE

Using new zoological and archaeological findings obtained for latest 20 years, the authors specify and complement the picture of development of cattle-breeding in neolithic residents of Ukraine. At present it is possible to identify three groups of population which differed in the role cattle-breeding had played in their farm-stead. Residents of western regions of Ukraine who left us relics of cultures of painted and linear-ribbon pottery in the second half of the 5th and early 4th cent. B.C. have complex, agricultural-cattle-breeding farms. Population of the lower Don and Azov-Dnieper cultures which inhabited the steppe Dnieper and Azov territories in the second half of the 5th and first half of the 4th cent. B.C. had, apparently, cattle-breeding as the main branch. Carriers of cultures in the Dnieper-Donets historical region and of the Bug variant of Bug-Dniester culture who inhabited forest-steppe and forest regions of Ukraine had scanty amount of cattle and dogs. Only certain groups of population of that region which were in close contact with carriers of low-Don and Azov-Dnieper cultures had more developed cattle-breeding in late 5th and early 4th cent. b.c. At present scientists have obtained rather numerous data on domestic horse which was bred by neolithic population primarily in steppe regions of Ukraine.

Одержано 01.12.95.

РЕКОНСТРУКЦІЯ ПЕРВИННОЇ ПОЗИЦІЇ ПОМЕРЛИХ В ПОХОВАННЯХ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

М. М. Нікітенко

В статті пропонується нова методика реконструкції первинного положення небіжчиків у ямних похованнях і розглядаються пов'язані з цим деякі проблеми ямної культури.

Поховання були і залишаються одним з основних джерел інформації про археологічні культури доби міді-бронзи, в тому числі і про т.зв. ямну культуру. Специфіка ямних поховань така, що фіксована під час розкопок позиція

© М. М. Нікітенко, 1996